

83.3 Q-632.4/3
T'610

3

ТӨРӨЛ ЈЕР

ТӨРӨЛ ЈЕР

**Класста эмес алдынан бойы
кычыларына керектү бичик**

3-чи класс

*Алтай Республиканын албаты
үредүзинин башкартузы жөптөгөн*

83.3(2763-224)3я42

83.3 АЛТ.

М 616
Р 610

Бичикти Елизавета Алексеевна Мегедекова
ла Надежда Байсыновна Тайборина
тургускан.

1400 ✓

Горно-Алтайская
область
им. М. Н. Кадырова

430602000—004

М 138 (03) 93

— 93

ЎРЕНЧИКТЕРГЕ

*Янги бўткен школыска
Жалкуурбай текши жүрелик,
Ўўрлежип, жөптөжип,
Ўренелик бичикке.*

*Таң чолмондый бичигисти
Табына кычырып жүрелик,
Тап эдиң ойноп алала,
Таштабай бичикти көрөлик.*

*Алтай јеринде таң атты,
Албаты-јон ўренер болды.
Тўн-караңуј серий берди,
Туйук санаабыс јарый берди.*

Алтайыска не керек?
Артык сүмелү уул керек.
Андый сүме кайдан келер?
Акту бичиктен билдирер.

Бичик -биликти кичееп,
Билерибисти көптөдөлик,
Билбезисти жок эдип,
Биригип ончобыс үренелик.

М. Мундус-Эдоков, 1928 жыл.

ЧЫЧКАН ЛА ТӨӨ

Бир жылда он эки ай, кажы ла ай бойы алдынан атту. Сыранай озодо, бистер жок тушта, жылдар база башка-башка, он эки атту болгон: койон, жылан, уй, какай... онон до өскө.

Жаңыс ла төө лө чычканга аташ жылдар жок болгон эмтир.

— Ого жүк бир сыранай ла коомой деген жылды менин адымла адайтан болзо, кандый жакшы болбос эди — деп, бир катап чычкан төөгө айтты.

— Ийа-а-а! — төө сан башка үнле кыйгырып ийди. — Менин жылга кожулар күүним база бар! — дейле, алын эрдин калбайтып, кылчайып чычканды көрди. — Бистин кемибис ле күннин чыкканын озо көрзө, ол жылдын адына киришсин.

Чычкан тын мойношпой, жөпсинди.

Төө ол ло турган јерине күнчыгыш јаар бурылып, бажын өрө канкайтала, көзин де јумбай узак турды. Бир канча турала, буттары чылай берерде, түкүреле, јада берди.

— Мен күнди түнгей ле чычканнан озо көрөрим. Менин мойным да узун, бажым да канча кире бийик!

Түн ортозы јетти. Чычкан төөнин јанында

јаан казанга коштой оймакчо ло күйбүндөп отурды.

— Мен тан атканча тирү артарым та јок — деп, чычкан ыйлады.

— Мында агастын јыды јытанат ошкош. Киске мени арай ла јудуп ийбеди. Мечиртке агашта отурып алала, мени көзи јылтырап, кетеп јат. Бу ла јангы куйругы борбондоп, менин јанымча түлкү мантап өтти. Быйанду төө, мени кийин јаныгарда өркөжөөргө отургызып алзагар.

Төө кайра бурылып, өркөш баштан јабыс болгонын билип алды.

— Је отургайын. Јангыс ла күнчыгыш јаар көрөрүм деп сананба, күлүгим. Күнбадыш јаар көрөринг.

Чычкан төөни ачындырбаска, араай тартынып чыгала, кийин јанындагы өркөшкө, күнбадыш јаар көрүп отурып алды.

Олорго бүгүнгү түн учы-кыйузы јок немедий билдирди. Бой-бойына билдиртпей, араай ушкүрип јаткылады. Је күнчыгышта тандак јарып келетти. Төө мойнын узатты, бажын өрө канкайтты, «Мен эмди ле күнди чычканнан озо көрөр болбойым» — деп, иженип сананды.

— Ой, күн, күн! — деп, чычкан бар јок үниле кыйгырып ийди.

— Күнбадышта кандый күн? — төө ичиндеги јинин чыгара бышкырала, кайра көрди.

Күнбадыштагы кыр, чамчазы јок улу јаан баатыр ошкош, айан төжин күннин јаркынына тудуп берген мызылдап турды. Төө чугулданала,

чычканды тудуп аларга сананган, је чычкан ичегенине качан ок кире бертир.

Онон улам он эки жылдын бирүзинин ады чычкан жыл болгоны ол.

ЖЕЛБЕГЕН ЖЕТИ БАШ АЛГАНЫ

(Алтай албатынын чөрчөги)

Озо-озо Алтайда, отурган улус жок тушта, жети өзөк алтайлу, јес шибее айылду, казан-айагы јес-күлер, Јелбеген деп неме јуртаган.

Ол тушта Јелбегенде јүк ле үч баш болгон. Је үч баш ого ас болгон. Бир бажы ого курсакты канайда табарын сананарга, экинчи бажы куу-

чында жарга, үчинчи бажы десе ыйлаарга ла каткыарга керектү болгон. Же Желбегенде кожондоор баш жок болгон. Онын учун Желбеген үстиги ороондогы кудайга да комыдаган, же оной болуш алып болбогон. Ненин учун десе, Желбеген деп неме кудайдын кере бичигинде жок болгон.

Желбеген жангыс ла алтыгы ороондогы Эрликке угузу этпеген, ненин учун десе, ол бир катап Эрликке айылдап жүреле, онын алтын кангазын уурдай берген.

Арт-учында аргазын таппай салала, Желбеген кандый да болзо Эрликке угузу чаазын ийер деп шүүнди. Үч бажын тырманып туруп, Эрликке мынайда бичиди: «Алыс жерди бийлеген, күндүлү акабыс! Бир жаманымды таштагар. Же мен Слерден болуш сураарга турум. Мени үч башту деп Слер билереер. Же менде кожондоор баш жок. Бир болужаарды жетирзеер, өлбөй жүрзем, өлөң-балтырган үзүп берерим...»

Эрлик онын бичигин кычырып, бирде карсылдада каткырып, бирде кангазына ачынып, канын-жинин **јудунып отурды.**

— Качан бирде жалынарыңды мен билбей! — деп айдала, Желбегеннин бичиген чаазынын көжөгөнин кийнинде отурган көрмөскө таштап берди. Оной Эрлик ончо көрмөстөрүн јууп алала, бир көрмөсти Желбегенге ийе берди. Элчи көрмөс «Бир, эки, үч!» — деп айдала, Желбегеннин эжигине келип түшти, Эрликтин жакарууну Желбегенге айтты.

Качан Желбеген Эрликтин айлына једип келерде. Эрлик көрмөстөрине курчадып алган, сакып отурды. Эрликтин керектерин башкарып турган тойтык бутту көрмөс өрө турала айтты:

— Је јуунды баштап турус! Эмди Желбегеннин кылык-јангын көрөрис, оноң Желбегенге артык баш берер бе, јок по, ончозын шүүжерис.

Оноң ары ол ло бичикчи көрмөс чаазыннан мынайда кычыра берди:

— Желбеген Эрлик акабыстың алтын кангазын уурдаган учун оның баштарын кезер керек. Је бу шүүлте аайынча кемде куучын бар?

Эрлик туруп келеле, төңөш столына ичин салып, семизинен шыйкынап турган үниле мынайда куучындап баштады:

— Је Желбеген јаман кылык та эткен болзо, ол түңей ле биске јуук. Ол, бис ле чилеп, чий этле ажанып, улус јип јат ине. Мен бодозом, ого баш берер керек. Канча баш беретени аланзылу.

— Үч баш берер керек! — деп, јылбыңдууш көрмөстөр тургуза ла үн алышты.

— Јок Желбегенге төрт баш берер керек! — деп, Эрлик кизиреп чыкты. Бойы ичинде сананды: «Бир башты артык берип ийзем санаалу көрүнерим». Оноң үни шыйкынап айтты:

— Желбегенге төрт баш берип јадым. Оның бойында үч баш бар, эмди ол јети башту болор. Јаткан алтайы јети өзөктү болзо, Желбеген јети башту болор учурлу, бойы дезе: «Канайып келиштире айдып ийдим» — деп, ичинде сананып калды.

Көрмөстөрдин сүүнижи не де эмес.

Анайып, Желбеген јети башту болуп калган болтыр.

ЈАКШЫ ЈӨП

(Татар албатынын чөрчөги)

Бир аулда јалку эки карындаш јуртаган. Олор иштенбейтен, аракылаарга ла тамзыкту курсак јиирге сүүгилейтен. Олор онойдо адазынан арткан энчизи ончозы божобогончо јуртады.

Бир катап энирде карындаштар, олордын адазы канайда иштеп туратанын эске алып, бойлорынын иштебей отургандарына уйалды.

Бу өйдө кижі эжик токылдатты.

Карындаштар эжикти ачып, бозогодо өбөгөн турганын көрүп ийгиледи.

— Мени конорго божодыгар — деп, өбөгөн суранды.

Карындаштар оны азырап, төжөк салып бергиледи. Уйуктаарга јадар алдында карындаштар ненин учун ондый кунукчыл болгонын өбөгөн сурады. Олор нени де јажырбай, ого бойлорынын јадын-јүрүми керегинде ончозын куучындап бергиледи. Өбөгөн олордын айтканын угуп, айтты:

— Бай ла ырысту болорго турган болзогор, слерди бастыра улус сүүгедий эдип јадыгар, мөт јип, түк төжөккө уйуктагар.

Өбөгөн онойдо айдала, јадып, уйуктай берди. Карындаштар база уйуктай бергиледи. Эртең

тура ойгонып келгилеерде, өбөгөн турада жок болгон.

Сыранай ла кичү карындажы өбөгөнди элек-теп каткырды:

— Бу өбөгөн, байла, бисти ченеерге ондый тенексү жөп айткан!

Jaан агазы дезе сананып көрөлө, айтты:

— Жок, өбөгөн биске жакшы жөп айдып берген. Ол бисти сары тагла туруп, кырага улустан озо барзын деп бултаарта айткан; ол тушта коштой өткөн бастыра улус биске күндүлү бажыар. Качан бис арийла, иштен жанып келзебис, биске кара да калаш мөттөн тату деп билдирер, төжөктөрис дезе түк төжөктий билдирер.

— Чын! — деп, кичү карындажы айтты.

Олор сары тагла туруп, кыразына баргылады. Улус олорды көрөлө, жакшылажып, жакшы иште-зин деп күүнзедилер.

Карындаштар иштен жанып келеле, эмегенде-ри белетеген курсакты бастыразын жип алдылар. Аш-курсак олорго сүреен амтанду билдирген!

Ажанып алган кийинде жадып, тургуза ла уйуктай бергиледи.

Онойдо олор күнүн ле иштенер болды. Уда-бай карындаштар тутак жогынан не ле немези жеткил журтай бердилер.

Олор иштин кийинде жуулыжып алганда, өбөгөн берген жакшы жөп керегинде эске алына-дылар.

ТЕЕРТПЕК ЛЕ ЧЕРТИМЕК

Теертпек ары-бери айылдап жүрбегени удай берген. Куу бажын тырманып, кемге айылдап барар деп санана берди. Башпарак ла онын карындаштарына айылдап барар дезе, олар жаантайын ла бош жок — иште. Эбиреде жаткан ончо нажыларын тоолоп, Теертпек Чертимекке айылдап барар деп шүүлте этти. Чертимекке жолукпаганы да удап калган. Анайып ол Чертимек журтаган аркага көндүгип ийди.

Арканын кырына жууктап ла келерде, кунукчылду кожон угулды:

Бир, эки, үч,
Жүрерге меге күч.
Төрт, беш, алты,
Мени анчылар атты.
Жети, сегис, тогус, он
Жүрүмим менин божогон.

Теертпек Чертимекле кандый-бир түбек болуп калды ба деп, түргөн базып ийди. Жууктап келзе Чертимек чалкойто жадып, кузук чертип жатты.

— Баш ла бол, Чертимек! Сениле не-не болуп калган ба дезем, сен кузуктын көбизине сайрап жаткан **турун не**.

— Мен өнөтийин анайда кожондоп турбай. Коштой жаткан таралдар, тийиндер уксын деп.

— Олорды ненин учун чочыдарга? — деп,

Теертпек бажында терин арчып, кайкап калган сурады.

Чертимек эмеш унчукпай турала, айтты:

— Олор мында кузук бүткенин билип алза, бир ле күнде жок эткилеер. Менин кожонтымды уккан кийинде, бери коркып-чочып келбес.

Теертпек жууктай базып келди.

— Бүгүн мында кузук бүдер, эртен — анда. Таралдар, тийиндер база кузук жиир күүндү. Сен билер бедин, үлөшкөни тату деп?

Чертимек жөйсинип, бажыла кекиди.

— Айдарда — деп, Теертпек куучынын улалтты, — андый болордо, сүүнчилү кожонг чүмдейтен турус.

Теертпек ле Чертимек жергелей отуруп, кожондой бердилер:

Бир, эки, үч,
Биске болбос күч.
Төрт, беш, алты
Кузук мында көп бүтти.
Жети, сегиз, тогус, он,
Болор мында ойын.
Аңдар, куштар жуулышсын,
Кузук чертип соодозын.

ЈАЛКУ КЕРЕГИНДЕ

(Казах чбрчөк)

Ак-жарыктын үстинде бир јалку кижі јуртаган. Онын адазы сүреен јаан бай болгон, је ол бойы да бир аулды бийлеп, не ле неме јеткил

јаткан. Кайдаар-кайдаар барарга сананза — ат белең. Ажанар күүни келзе — бес-бармак ла кымыс белең. Бастыра жүрүминде ол бойынын колыла бир кичинек комыргайак та сындырган. Онын аулын эбиреде өскөн камыш ла кулузын өлөңи качан да чабылбайтан. Сол жанында јаткан болзо, он јанына анданарга јалкуурып туратан. Бу мыңдый јалку болгон.

Бир катап аулдын улузы јалан өрткө алдырганын көрүп ийеле, түймөп чыктылар. Орт түргөн јууктап турды. Бастыра јурт улус јаткан айылдарын таштап, малдарын айдап алып өскө јерге көчүп барарга мендегиледи. Байдын уулы дезе ак айылдын ичинде кыймык та јок јатты — ол өрө турарга сыранай јалкуурып турган.

— Тур, мурза! — деп, ого айттылар. — Јаланда јаан өрт. Бастыра улус көчүп жүргүлей берген.

— Је керек беңи, көчкүлегей ле.

— Мурза, сен јангыскан артып каларын!

— Јангыскан артсам, керек пе! — деп, каруузын берип, кыймыктанбай јатты.

Кем де мендеген ајас чылаганду ла мангаарганду өрт керегинде ого база катап айтты:

— Кышту бастыра күйүп јат, мынанг капшай барар керек.

Јалку каруузын берди:

— Күйзе чи, керек беңи.

Аулдын улузы јангы јерлерге көчүп барала, олардын бийи јалкузына өрттөн дө качып барбай турганына кайкажып, ол бастыра јалкулардын адазы деп шүүшкиледи.

— Качан өрт онын жаткан төжөгине жетсе, ол тушта жалку, айса болзо, коркыганынан улам чыйрак боло берер. Оны арттыргызып салактар! — деп, журт жаткан улус айдышты.

Бастыра кышту, малдын чеден-кажагандары, абралар өрткө алдырган күйүп турды. Же жаан жалку аулдын ээзи айлында жатканча болды.

Орт эмеш токтой берерде, бир канча джигиттер мынанг озо жаткан кыштуга бардылар. Күйүп калган ак кийистинг арткандарынын ла кубалдын ортозынанг озор бойынын бийин таап алдылар. Ол отко куйкалаган кучага түнгей болгон. Бир джигит аттанг түжеле, ого жууктап келеле сурады:

— Мурза! Сенин жалкуунг тынынга жетти. Жалкуунг учун өрткө күйгенинги сен жарадып жадынг ба?

— Же мен өлүп те калзам, не болор — деп, ол араай айдала, өлө берди.

Сөзлик:

Аул — журт

Бес-бармак — койдын эдинен белетеген курсак.

Мурза — *Казахстанда бий киж.*

Джигит — *эпчил, чыйрак ат минеечи уул.*

Мен кем!

Б. Суркашев.

АЛТЫН КҮС

Эмил сайлу кузуктар,
Кызылгат ла казылган,
Тийингат ла кайынат
Туку качан быш калган.
Ак кайындар сап-сары,
Шуулашкылап турлары.

Алтайымда сыгын ай.
Амыргылар јынғырайт.
Койлор, уйлар тойынган,
Јылдыстар да койылган,
Тенери бийик, кей ару,
Кырлар алтын сыргалу.

Кеткин куштар бийикте
Түштүк јаар үчкулайт.
Анчылар дезе тийиндеп
Баргылаарга шыйдынат.
Ийдирген толо, кыралар ээн.
Алтын күс, сен кеен.

КАРТОШКОЛОГОНЫ

(«Арина» деп романнан алган үзүк)

Кыска кун ыраактагы соксойып турган кырга отура ла берерде, капчал өзөк караңгуйланып, олордын алдында жатты. Мында жабыс кырлардын ортозында капчал өзөк бар деп кижиге торт бодобос. Жол учында ары-бери мыйрындай берерде, эрескези жок чанак жаскалып, жолдын эки кырына согулып браадат. Арина уулчагыла кожо өзөк жаар жабызаган ла сайын, өзөктин ичиге там ла караңгуйланып, ыраактагы немелер жарт көрүнбей, өчөмүк карарыжып турдылар. Тожу жаңы ла кайылып турган өзөктин жаан эмес агын суузына жеделе, энези уулыла кайра көрдилер. Олор түжүп келген кырдын бажында жарык, же өзөктин ичинде караңгуй. Өзөк бойы кандый да жарык казан ошкош болуптыр. Кайдар ла барзан, кыр ажар керек. Өзөктин суузы та кайдаар агып жатканын олор база торт оңдобой турдылар. Олор эмеш амыранып алала, өзөкти төмөн бардылар.

Удабай ла айылдардын ыжы жйтанып, ийттердин үргени жарт угула берди. Айылдардын жуугын сезип ийеле, буурыл бее сынын жеңилтип, эмеш жылдыра желип ийди. Бир канча өйдүн бажында буурыл бее оттор кызарыжып турган туралардын ортозыла ийттерге арададып, жаан сенектү, эски, же жаан туранын эжигине

2 Төрөл жер, 3 кл.

токтой түшти. Арина боожоны Карага туттуруп береле, бойы чанактан секире түжүп жадала, айтты:

— Чүрче отур. Мен барып садыжып көрөйин. Удабай ла ойто келерим... Коркыба, балам... Сени кем де сокпос...

Бек жостон жазаган ограданын калын паратазын Арина араай ачала, жоголып калды. Кара энирдин соогына корчойып, энезин сакып отурды. Оромло кандый да уулдар танкылап, та неге де арбаныжып өттилер. Кара орус тилди жакшы билбес учун, каа-жаа ла сөстөрдү оңдоп турды.

Өзөкти өрө ийт ээчидип алган уулчактар клеетти. Чанактын үстинде отурган Караны жүзи чоокыр уулчак көрөлө, тилин чыгарып, өткөнип айтты:

— Бе, бе, тенек...

Түжине аштап калган Кара белен ачынып, өрө туруп келеле, коркыбай турган кижин болуп, удаура унчукты:

— Сен бойун тенек...

— Фи-и! — деп, жүзи чоокыр уулчак нөкөрлөрине баштанып айтты.— Бисле согузарга турган бүдүжин көрзөөр дө! А ну-ка, Борзя, оны тут! Зю!

Сибирский укту, кулагы кайчыдый, көк бөрүдий түктү Борзя ыркыранып, чанакка жууктап келди. Кара коркыган бойынча, качып жүгүрерге сананды, же качып кайдаар да барып болбозун билеле, нени эдерин билбей калды.

Борзя күпүлдеде үре берди, Кара бир эмештен буурыл беенин кийни жаар тескерлеп баштады.

Уулчактар каткырыжып, ийтти там ла тукурып турдылар. Ийт кижинин жалтанбай, бир эмештен тескерлеп турганын көрөлө, тударга болбой турган, је уулчактардын там тукурганын угала, Караны там ла кыстап келди. Ийтти согор неме таппай, Кара чанактын бажы жаар көрди. Аттын туйгагынан тош кодоротон, кыстап салган малтаны көргөн бойынча, калып келеле, суура сокты.

— Жууктаба, малтала жыга чабарым! — деп, Кара кыйгырып, малтазыла талайып келди.

Је удабай парата ачылып, энези чыгып келди. Уулчактар оны көрүп ийеле, јер башка быдырай бердилер. Кара малтазын чанактын бажына ойто кыстап, боожоны колына алала, отура берди. Арина чанакка араай жууктап келеле, чөкөнип калган үниле айтты:

— Адыңды буры, балам... Тере керек јок, торко керек дежет...

Буурыл бее көп айылдардын эжигине токтоп, онон до ары барып турза, картошко белен табылбай турды.

Арина учында адын деремненин сыранай ла учында турган калын жабулу тура жаар бурыды. Арып, аштап калган Караны энези чанактан түжүреле, айтты:

— Кожо кирелик...

Кара калын бек тепкиш өрө энезиле кожо араай чыгып келди. Јоон туткалу эжик кайра

ачыларда ла, Каранын жүзине согоноло каарган картошконун ла изү калаштын жыды жаба согуп ийди. Толыкта эжикке коштой турган жаан печкеден изү жайылып, Каранын күчин мылырадып ийди. Төрдөги стенелерде иконалардан өскө неме көрүнбейт. Олор кандый көп! Кажызы ла алдынан жымырткалу. «Жымыртканы жибей, тегин жерге кудайдын алдына не салгылайт не? Кудай түнөй ле жиир эмес...»

Жаан бек столдын жанында тактада узун ак сагалду арык өбөгөн отурды. Онын кыймыктанбас көстөри, бели, колдору оны иконадагы кудайлардын сүрине түнөй эдип турат. Ол энелү уулдуны узак айкап отурала, кижинин үнине түнөй эмес, кандый да «ол жерден» үниле сурады:

— Кажы колхозтын улузы слер?..

Кара отурган өбөгөнди көрөлө, озогы чөрчөктөги баатырларга сүмезиле болужып турган өбөгөндөрдү эске алынды, же жааныс ла онын оозынан угулган «колхоз» деген сөс чөрчөккө келишпейт. Энези та нени де чала-была орустай, узак айдып жат, же Карага онын сөстөри жарт эмес болды...

Потолоктын алдында палаттан байагы ла уулчактар оны айкап, тилдерин чыгарып, өткөнгилеп жат, же Кара эмди энези коштой учун олардон жалтанбайт. Энези та нени де айдып, чичке мойынду өбөгөннүн алдына терелерин салып жат...

Учында карган өбөгөн тесте ошкош селендеп турган течпек эмегенге чичке үниле унчукты:

— Аксюша, барып погребтен алты көнөк картошко уруп бер.— Курынан көп жүлкүүрлер чечип, үйине берди.— Согонодон бир аяк согоно бер...

Үйи Аринала кожо чыгып отурала, карган өбөгөнгө араай бурылып келеле, унчукты:

— Порфирушка, бу балага курсак урзан... Бис келгенче, ажанып алзын...

Порфирушка Карага кандый да эски кичинек аякка эттү мүн уруп берди. Калбак жок болордо, Кара көп сананбады, эрдин өртөдө-өртөдө аяктын кырынан үрүп туруп ажана берди. Порфирушканын балдары палаттын үстинен түргөн ажанып жаткан Караны аяктагылап, онын үстине брюкпенин терезин таштагылап турды.

Изү курсактын кийнинде уулчактын уйуктар ар күүни келип, отурган жерине үргүлөй берди.

— Тур, энен тышкары сакып жат — деген кижинин үни угулды. Онын алдында айылдын ээзи үй кижиге турды. Кара үлүш меелейин кийип, бөрүгүн алала, чыга конды.

— Же, балам, жаналык — деп, энезинин үни карангуйда угулды.— Буурыл бее, байла, бисти апарар болбой. Көрмөс теребисти тегин ле жерге алып алды ошкош. Же алдырбас. Чанакка отуруп ал.

Ойто жанып жатканына Кара сүүнип, жүк ле арайдан базып турган буурыл беени камчылап,

эр кижі чилеп, сыгырып ийди. Чанакла коштой
јойу клееткен арып калган **энези айтты:**

— **Је, түргөн јорт...** Түн ортозына јанып келе-
рис та јок... Ат база курсак јибеген...

Олор экү куучындажып клееткенче, деревне
божоп, јол боочыны өрө чөйилди.. Јылу јакшы
кар јаап, буурыл беенин арказына кайылып,
тонго, бөрүкке јапшынып турды. Аттын күчи
чыгып турганынан улам, ол јаантайын токтоп,
учында ичкери баспай, кедерлеп тура берди.
Аринанын күчи база чыгып, буттары ээлип,
чанактын кийнинен јүк ле базып клеетти. Ол
бойы бойыла куучындажып, та нени де кимире-
нип клееткен, је онын сөстөри Карага торт
угулбайт.

Боочынын бийиги коркышту. Ат арып, ке-
дерлеп, токтогон ло сайын, боочы кыскарбай там
ла узап турган немедий билдирет. Ат арып
токтой бергенде, Арина чанактын учына араай
отуруп, бажын тайанып алала, кажы ла күнди
кемјип, кажы ла айды канайда өткүретенин
сананып, көксинде јүзүн-јүүр пландар төзөп
отурат. Онын эмеш јумуп алган көзинин алдыла
айлар айланыжып, жылдар жылыжат, је јуу качан
токтоп, амыр јадын качан келетени ого јарт
эмес. Онын алдында јаңыс ла бу боочы эмес,
онын алдында эмди де көп боочылар бар... Оны
ончозын ажар керек, јаскалчык, күч јолдорды
түңгей ле **өдөр керек...**

Арина катап ла чанактын кырына отура
түжет, бажын тайанып, катап ла сананат, је

жуунын токтооры эмди де узак, онын кўчи дезе
ас арткан...

А. Агаров.

ИШМЕКЧИ КИЖИ

Алдыма салган	Төрөлим байлык,
Ажына алкыш!	Салымы жарык.
Жакшылажып сунган	Жүрүмнинг тазылы —
Колына алкыш!	сен!
Тегин кижиге,	Өзүмнинг тазылы — сен!
Ишмекчи кижиге!	Алаканын сенин
Күүнүн ару,	Көпти айдар,
Сөстөрүн кару,	Книга чылап,
Күндий жарык,	Алдыма ачылар.
Тенгеридай ачык.	Ишмекчи адыга
Сенин ижингле,	Алкыш!
Сенин ийденгле	Ишмекчи кижиге,
	Улу кижиге!

Кеп сөс:

Төрөл жери төжөктөн жымжак, өскөн жери
өтпөктөн тату.

И. Кочеев.

МЕКЕШ

Жайгы күн бийиктеп, изип ле келерде, Чо-
лушманнын чарагандары тиштебей барган. Бал-
дар кармактарын суунын жарадына таштайла,

койу аралдын ортозына киргиледи. Олор анда јодро јип јүргендер.

— Оп-аа, оп-аа — деп, Мекеш јиилектен тойо јип алган кийнинде јодронунг ээлгир будагына турала, өрө-төмөн јайканып, үн серитпей кыйгырып турды: — Оп-аа!..

Јуугында јүрген Сөрөк лө Бенүк оны токтодып, айдышты:

— Тенеерсибе! Јыгыларын!

Мекеш токтоордон болгой, оларды бойынын јалтанбазыла кайкадарга кичеенди. Ол өнөтийин будактын учы јаар јууктай туруп алды. Онон үсти јанындагы чичке будактардан тудунып, тыңыда јайкана берди.

— Оп-аа, й-йех, о-ох!..

Јодро бастыра бойы селендеп, јажыл бүри шылырап, бышкан јиилектери јерге төгүлип турды.

Мекеш там ла көкип, там ла тыңыда јайканарга кичеенип, өйинен өдүп браатты.

— И-йех, хаа-ах!..

Будак јызырт эдерде, Мекеш тудунган будактарды ычкынала, сан башка үниле багыра берди:

— А-а-а!..

Агаштан јылбырап түшкен кийнинде унчукпай барды.

Сөрөк лө Бенүк јүгүрип келдилер. Олордын чырайлары кугара берди: Мекеш көзин јумала, кыймыктанбай јаткан.

— Мекеш! — деп, Сөрөк оны ийиндеринен тудуп, силкий берди.— Мекеш! Угуп турун ба?..

Мекеш дезе, карууна үн чыгарардан болгой, көзүн де ачпай турган. Онон кенетийин тура жүгүрди.

— Ха-ха-ха! — деп, ол арык жүзүн чырчыйтып, ичин эки колыла кабыра тудуп, жиркиреде каткырды.— О-о, ичимей, ичимей... Жарылып браат!..

Сөрөк эн баштап мекечини житкезине јудруктап ийер күүндү болгон. Је Мекештин анайда каткырган бүдүжин ајыктап турала, колыла јанып, түкүрди.

— Тыфу! Тенек!..

— Сен бойың тенек — деп, Мекеш каткызын токтотпой, эрмектенди.— Онон өскө меке-коқырыма бүтпес эдинг.

Сөрөк оныла беришпей, суу јаар ууланып басты.

Мекештин анайда оптонгоны солун неме эмес. Мынан озо Сөрөк тө, јурттын өскө дө балдары мекези учун јаман көрөтөн, каа-јаада соккылап та туратан. Је ол түней ле бойынын кылык-јанын таштабай жүрген. Арт-учында, балдар ого үрениже бергендер. Мекеш оптонгондо, олор ого ачынбай, каткырыжып туратан...

Сөрөк суунын јарадына токтоп, кармагын алала, ээчий базып келген нөкөрлөрине айтты:

— Чарагандар мошканы тиштебей турарда, айса болзо, көгөөнди эмезе аспанды тиштеер, а?

— Чын — деп, Бенүк јөпсинди.— Мындаый

айас күннинг түш кирезинде, — ол тенгери жаар көрди, — аспанды корголжынду кармакка кадайла, суунун түбине салганда жакшы...

Мекеш кармагынын лесказын чечип салды, сабын дезде чачып ийди.

— Түгей ле неме болбос — деп, ол, мандайындагы терин майканын эдегине арчып, эрмектенди. — Бу мындый изүге тегин жерге кыйналганча, сууга кирелдер.

Je балык кармактаарга сүрекей тын сүүйтен уулдар оныла јөпсинбей, аспандар тудуп баскылады.

Мекеш чечинеле, жылангаш будыла изү кумакка базып болбой, секире берди.

— Поп-поп!.. ой, уулдар, аспандарды бери экелеер! Олор мында чүрче ле быжып калар. Јип алараар... ха-ха!

Сөрөк лө Бенүк үч-төрт аспаннан тудала, Мекештин үсти жанындагы чакпынга барып, балыктай бердилер.

Мекеш сууга жагыскан кирди. Ол эн баштап жараткан ыраак барбай, бирде сууга чөнүп, бирде жылкы мал чылап бышкырып, эжинип жүрди. Je удабады. Јаан таштардын ортозынан бир төңөш табала, оноң колдорула тудунып, ырада жүзүп барды. Суунун ортозына араай јетпей, төңөшти минип, көп айры тазылдарынан тудунып алды.

— Э-э-эй, Алмазка» јол береер! — деп, ол Алтын-Көллө жүрген «Алмаз» деген керепти эске алынала, кыйгыра берди. — Јол, јол береер!..

Төңөш араай агып браадала, иримге келип, айлана берерде, оптонып кыйгырды:

— Ой-ой, ой-ой! Олдим, олдим! Болужаар!..

Бенүк анаар кылчас эдип көрөлө, каткырды:

— Тенеги база ла тудуп клеет...

Сөрөк унчукпады. Ол бир чараганды чачып алала, оны кармагынан уштып болбой турды.

Бенүк мыны көргөн кийнинде көзин бойынын кармагынан албай барды.

Шили ошкош жап-жарык сууда көгөрип жаткан таштардын ортозынан бир чараган көрүнип келди. Ол кажайып агып брааткан аспанга жууктап клеетти. Оны көргөн Бенүктин жүреги түргөн типилдей берди. Же чараган аспанды та ненин де учун тиштебей, ойто ырады. Бенүк оны мекелеп аларга албаданып, кармагын сууга катап-катап чачып турды.

Балыкчылар опту Мекештин кыйгызын да, онын бойын да аярбай турдылар.

Мекеш десе шак ла бу өйдө жеткерге түжеле, чын ла болуш сурап турган:

— О-ыый!.. Сө-сөрө-өк!.. А-а-ап...

Төңөш иримнен чыгып, коркышту түргөн чакпынга учурайла, жүк ле арайдан аңданбай, ары-бери экчеле берди. Мекеш кезек өйгө эдер немезин таппай турды. Онон эмеш санаа алынала, сууга калып ийди. Же төңөш аңданарда, онын трусиги тазылдардын бирүзине илинип калды...

Кумакту жараттагы кичинек жыраага илип

койгон кара штан ла чанкыр майка јенгил
экпинге араай элбендеп турдылар.

Мекеш тазылдан айрылып болбой, калганчы
күчин жылытала, үн де чыгарбай барды. Ол
бирде көрүнип, бирде көрүнбей, төнгөшлө кош-
той Чолушманды төмөн агып, там ла там ырап
браатты...

Јуугында өлөн чаап турган улус Мекешти
ајарбай калган болзо, ол сууга ага берер эди.

Ј. Кыдыев.

БАШТАПКЫ КАР

Көбөлөктий карычактар
Көк аястан түшкүлейт.
Бой-бойына табарыжып,
Јапшыныжып таныжып,
Јадар јерин көстөгилеп,
Ончозы јер дөөн учкулайт.
Күп ле күп, ак кар эбире,
Күпүлдейт тизеге јетире.
Чибилер, мөштөр, јыраалар
Олорды бүгүн таныбазаар.
Апагаш некеј тондорын
Антара кийип алгандый,
А лаптап көрзөөр, бойлорын
Ак уйкуга бастыргандый,
Араай тымыкта түштерин
Айылдап көрүп тургандый.
Баштапкы кар түжерде,

Бала тужыма туштадым.
— Якшы ба, бала тужым! —
Якшылажып кар таштадым.
Тере штанду, ыртык өдүктү
Кар болчоктоп каткырат.
Бажында эски бөрүктү
Балдар шыбаалап жүгүрөт.
Баштапкы кар — көөшпөк кар,
Жымжак, жылу, жаркынду.
Жүректе көкиш, сүүнчи бар,
Жүрүм карлу, ыргалду.

Т. Шинжин.

ТАБЫШТУ УРОК

Үчинчи класста кандый да табыш. Чек кижинин кулагы тунгадый. Үредүчи балдардын блаашту сөзүн тындайт. Эмди ол куучынга киришпейт те. Байа ла жартаган: кыска куучын тургузар керек. Төрөл жери керегинде. Онон тетрадине жараштыра бичип алар. Же тартыш кемге не сүрекей керектү деген сурактан ла башталган.

— Балыкка — суу — деп, үредүчинин айтканын Каракыс такып айтты.

— А кушка — кей — Майныстын үни шыгырт этти. — Ого кей ле керек.

— Жок, жок, кушка кей ле болор дегени жастыра. Кушка агаш-таш керек. Уйаны кайда тартатан. Жайгыда ончобыс көрдис не: кучкаш-

тардын уйалары үзе ле агаштарда. Кейде ле уйа тартатан куш жок — деп, Алан өрө туруп чыкты.

— Чын, чын — Карагыс жөмөшти.

— Ээ, кушка суу база керек. Суу ичпезе, божоп калбай — Майныс онг колын көдүрди.

— Анга да суу керек дезеер — деп, Каракыс-тын көстөри суркурай берди. — Суу жокко бастыра тындуларга коомой — Арыскан жалакай унчукты.

Үредүчи балдарды тындап ла јат. Бу өйгө јетире балдар салдым болбогон. Бүгүн кажы ла бала бойынын билерин чыгара айдып јат. Балдар каникулдын кийинде куучындажып темиксин деп үредүчи унчукпайт.

— Је бастыра анга агаш-таш, кыр керек болбой јат. — Арыскан эки көзи јаандап, јангы шүүлте тапты.

— Темдектезе? — Майныс сурады.

— Темдектезе? — ээчий Каракыс јилбиркеди.

— Ээ, мында билбес не бар! — Арыскан тапкаа үнденди. — Темдектезе, ак айу. Ого аркакырлар не керек. Ого суу ла тош керек. Түндүк керек.

— Аа, ол бистен ыраак. Ол биске керек жок — Майныс керексибеди.

— Ыраагы-јуугы дешпектер. Ончозын биске билер керек. Ак айуга — тош деп бичип алактар — Каракыс јай бербеди.

— А кижиге Төрөли керек! — Алан јангы шүүлте айтканына көкип чыкты. — Ого агаш-таш, суу, кей, тенгери — ончозы керек.

— Э-э, балдар, куштарга, аңдарга кижн база керек! — Каракыс куучынга киришти.

— У-уй, бу сен канайып турун? Кижн аңдарды, куштарды адып јии јат! — Алан јөпсинбеди.

— Јастыра, Алан. Олорго кижн не керек деп пе? Кижн олорды корып јат. Астап калган куштарды, аңдарды Кызыл бичикке бичип, өлтүрбей азырап, көптөдип јат — Каракыс шүүлтезин чыгара айдынды.— Бот онын учун олорго кижн керек. Онын болужы керек.

Үредүчи јангы ла өрө турды. Балдарды мактады: «Бастыра аң-куш, суу, талай-тенгис, јерден казып алар ончо јөөжө слердин јереерде деп куучындажып алдыгар. Эмди байа менин јартаганым аайынча кыска куучын бичип алгар».

Балдар унчуккылабай барды. Иштенгилеп јат.

Б. Укачин.

АГРОНОМ

Јастын тыныжы
Јерди эриткен.
Тракторлор табыжы
Тенгери силкиген.

Тракторист уулдар
Кырада конгылайт.
Элижип-селижип,
Эрчимдү иштейт.

Кара күбүр
Аңданат, буулайт.
Алтай јаландар
Јасты уткыйт.

«Јаскы јангыс күн
Јыл азыраар» — дежет.
«Быјыл јакшы аш
Бүдер!» — дежет.

Агроном кыс
Жажыл арчуулду,
Бу келген жаска
Түңгейи коркышту!

Бу келген жас
Жажыл маанылу,
Бу алтай кыстый
Жалакай каткылу...

Кырларда кожон —
Тракторлор күүлейт.
Агрономло кожо
Жас жажарат.

...Жиит кыс — агроном
Жаланга чыгат.
Жымжак күбүрди
Бөкөйип алат.

— Бу күбүр —
Торт ло кулур! —
Агроном айдат,
Каткырып турат.

Тенери бийик...
Күн чалыйт,
Кызарып кандык
Кырларда жалбырайт.

Ж. Кыдыев.

НОКОРЛОР

Урок башталарда үредүчи балдардын айылдагы ижин рядтарла базып көрөлө, чугулду айтты:
— Ончо балдар айылдын ижин бүдүргилеп алган. Жаңгыс ла Марат бүдүрбеген. Үредүнинг кийинде бүдүретен турун.

Марат чырайы кызарып, торт ло уйала берди. Ончо ло балдар ого чугулду, кезиктери электеген айасту, кезиктери кайкап көрүп отурдылар. Анчада ла Мараттын звенозынын звеньевой Лена ого чугулду көргөнүн эпжоксынып, өрө дөкөрбөй отурды. Ол Ленанын звенозынын пионери, онын учун Ленанын онойдо көрөри де жолду. Мараттын санаазында кандый да жама-ан

болуп, санааркай берди. «Кече јалкуурбай бичип алатан немени. Үредүнинг кийнинде ойто школго келер керек, ол айылдын ижин бүдүрип турган-чам, уулдар мени сагыбай, змей учургылаар».

Уроктын учы јаар онын алдына болчок чаазын келип түшти. Марат чаазында бичигенин кычырды: «Бажын не салактадып алган отурын, болужарыс...» Мыны Мөрөш нөкөри бичиген эмтир. Марат сүүне берди.

Звонок шыгырап, урок божоды. Лена Маратка базып келеле: «Эх, сен... База катап мындый болор болзо, отрядтын соведине алдырарыс. Бис мөрөйлөжип турганысты ундыба» — деп, кату кезедип салды.

— Је эмди ондый болбос, Лена. Эки тургуспаган. Не коркор? — деп, Марат Ленадан эпјоксынып айтты.

Мараттын база бир нөкөри Ким. Перемен бололо берерде, Ким Мараттын јанына келип, шымыранды:

— Сен оны јаан переменде бичип алзан. Мен сеге болужарым. Јенил таскаду.

— Јок. Бичиирин бойым да бичип ийерим — Марат мойноп ийди. Је јаан переменде ол класстан чыкпай, таскаду бичиирге отурып алды.

— Урокто иштенетен, переменде амырайтан. Кажы ла ишти бүдүретен бойынын өйи бар — деп, үредүчи Маратты көрүп ийеле айтты:

Марат тетрадын партанын ичине салала, класстан күүн-күч јок чыга берди.

Уроктор ончозы божоп калды. Балдар жангылай берген. Марат бойыла ла класска жангыскан артып, айылдын ижин бүдүрип отурды. Үредүчи Андрей Саймунович журналда нени де бичийт. Мөрөш лө Ким нөкөрин коридорго сакыгылап, энчикпей эжиктин когызынан шыгалагылап, бис сени сакып аларыс деп, имдегилеп турган. Нөкөрлөринин ондый кылык-жангына ол сүүнөт.

— Бичип салдым — Марат тетрадын үредүчиге берди.

Андрей Саймунович шил көстөри ажыра Мараттын бичигенин көрөлө, айтты:

— Айылда ла бүдүрип алатан иш болгон не. Күннин ээжизин буспас керек.

Марат бурулу турган.

Андрей Саймунович үренчигинин жардына колын салала, карузыган үниле айтты:

— Жастырдын, карындаш. Сен бойынды бойун уроктын кийинде арттырдын. Ондоп турун ба?

— Эйе, ондоп турум — деп, Марат эмеш мыжылдап турала унчукты.

— Ондый болзо, жакшы-жакшы. Бу эки нөкөрин сакып жат ошкош, капшай жүгүр.

— Бис бүгүн змейлер учуарыс — деп, Марат сүүнип айтты.

— Бүгүн жакшы күн. Змей учуарга бүгүн сыраңай жакшы. А слер жаанап келзегер, кем болорго турыгар? — деп, үредүчи соныркап Мараттан сурады.

— Бис космонавттар болорыс!

Андрей Саймунович каткырды:

— Якшы-якшы. Же бар, космонавт. А космонавт болорго сүрекей көпти билер керек. Ундыба.

Ұч нөкөр жар-жаак куучындажып, колдорула санг өрө нени де көргүскилеп, мендегилеп бараткан. Ұредүчи олордын кийнинен узак көрүп, балдар керегинде сананып, күлүмзиренип турды.

В. Качканаков.

КЕМ ИЙДЕЛҰ

Кичинек уулчак
Урмат јилбиркек,
ого бастыразын ла
билер керек.

Айылда улуска
амыр ол бербейт,
ончозын јартаарга
уулчак кичеенет.

— Мынызы не болгон,
мынызы не керек?

Эјем јаан болордо,
мен не кичинек?

Школго үренерге
качан барарым?

Јурукту букварьды
качан аларым?

Јилбиркек уулчакты
таадазы кучактайт,
ого карууны

мынайда јандырат:
— Үстүкпе, уулчагым,
сен де чыдаарын,
не андый болгонын
оңдоп аларын.
Кичинек бойын
керсү болорын.
Јаан ийделү деп
сен бодолорын.
— Таада, јер үстинде
кем ийделү?
— Азыйда айуны
күчтү деп айдыжатан,
оны тарындырбаска
«абаай» деп адагылайтан.
Оны тегин көргөндө,
сыранай јобош ан,
је качан оны
сүрекей ачындырзан,
чугулду көстөрине
кан чагылат,
талтандап өткөн јерде
будақтар быјыражат.
Је анчы киж
онон јалтанбас,
айуга учураза да
качып ол барбас.
Айдарда, анчы
айудан ийделү.
Көстөри онын курч,
колдоры да күчтү.

Энгирде адазы
малдан јанды.
Урмат качан ок
мында болды.
Адазынын чачын
ол эрке сыймайт,
бойы јажып, мынайда сурайт:
— Сен колхозто
озочыл кижі,
текши макталат
эрчимдү ижин.
Мындый суракка
каруу јандырзан,
ийделү кижини
меге сен айтсан.
Уулын ајыктап,
адазы күлүмзиренет,
мындый карууны
ого ол берет:
— Кем ийделү деп,
сеге айдатан,
андый баатырды
кайдан табатан?
Мен бодозом,
ийделү улустар —
неден де јалтанбас
малчылар.
Олордын ижи
колхозто мактулу,
оны сен ондоор учурлу.
Корон соокто,

шуурган-салкында
малчы киж
качан да малда.
Кандый да уурдан
ол јалтанбайт,
колында малын
чеберлеп корулайт.
— Малчы — колхозто јаан ийде.
Је ол оорый бергенде,
оны кем эмдейт? —
Анайда фельдшер
Аяна айтты.
— Эмчи улус
неден де ийделү,
олордын ижин
сен сүүр учурлу.
Кандый да ооруны
бис эмдейдис,
өлүмге улусты
бис бербейдис.
Урматтын аказы —
танкист-старшина
амыраарга келди
төрөл јуртына.
Кичинек уулчак
онон айрылбайт.
Солдаттар керегинде
куучында деп сурайт.
— Је ук, Урмат.
Качан јааназан,
черүге барарын,

солдат деп ададарын.
Бистин Төрөлис
амыр-энчү јадат.
Совет черүбис
оны корулайт.
Ол јер-телекейде
эн ле күчтү,
өштүден јалтанбас,
јендиртпес ийделү.
Биске јуу керек јок!
Бис амыр улус.
Ырысту Төрөлисти
корулап турус.
Урмат аказын
күүнзеп укты.
Бойынын санаазын
ого айтты:
Јаанап келзем,
черүге барарым,
төрөл јеримди
база корулаарым.
Кичинек уулчак
Урмат јилбиркек,
ого ончозын
билер керек.
— Кем ийделү? — деп
онын сурагына
— Албаты! — деп,
айдыжат карууна.
Бастыра иштерди
албаты бүдүрет,

јадын-јүрүмди
ырысту ол эдет.

Кеп сөс.

Аданын айткан сөзи алтыннан баалу, аканын
айткан сөзи акчадан баалу.

Жоргой Кыдыев.

ЭЛИК

Менин адам малчы болуп иштеп турган. Ат чедени деремненин үстиги учында туруп жат. Бир күн мен адамла кожо аттар азырап, сугарып баргам. Аттарды сугарала, өлөн жайып турдыс. Өлөңдү чеденнин эжиги ачык болгон. База ла көрзөм — бир элик бис жаар мантап келетти. Кийнинен сүрүшкен неме билдирбейт.

— Ада, көрзөөр, элик келедири — деп, сабарымла уулап көргүстим.

— Көрүнбей отура бер, отура бер — деп, адам менин ийиндеримди сан төмөн жаба базып шымыранды.

Адамла экү ол ло тарыйын обоонун төзине жада түштис. Керекшин элик оозын ачып алган жаан тынастап, ачык эжиктен кире мантап келди. Ол обоонун жанына келген ле бойынча, жада берди. Адам тура жүгүрүп, чеденнин каалгазын жаап ийди. Чеденди жостон кадаган, ажып болбос, бийик. Элик тын арыган эмтир. Торт солыктап жатты. Кара жараш көстөриле бис жаар жобош көрөт. Кара тумчугу тырын-тырын, эки кулагы серт-серт эдет.

— Бөрүгө сүрдүрткен эмтир. Көрзөн оны,

база сагышту ла ан! Јеткерден качып, деремнеге тўшкен. А бөрү дезе јуртка јууктарынан јалтанган.

— Айса ийттер сүрген болор бо? — деп, адамнан сурадым.

— Ийттер болгон болзо, эмди онын изиле кийнинен једип келер эди. Олор деремненен не коркотон? Је эмди бу эликти канайдарыс? Белен эт бойы келген. Мойнын койро толгойло, кара казанга кайнатпас па? Сен не деп бодоп турун? — адам мен дөөн көрүп күлүмзиренет.

— Оо-й, оо-й, ада, слер канайып тураар? Бисте эт јок эмес! Көрзөөр, бу элик биске канай иженип јат. Бистен ол коркыбай јат. Карын болуш сурап келген не. Оны азырап алар керек — деп, мен адамга көрдим.

— Көрдин бе, кандый керек болуп јат. Бу јыл кар јаан. Элик јангыс чабаа-јыраалу јерде туруп јат. Јаан карда эликке өштүлеринен качарга күч. Чын. Је өскүс чаапты кижии азырап јат не. Ол јаштан ала кижиге үренип калат. А бу јоон эне керекшин. Оны эмди канайып та айыл-јуртка үредип болбозын. Ол агаш-таштын ортозына үренип калган. Мойнын койро толгоор деп, мен ойноп айтпай. Айылдын јанына келген анды алтай улус өлтүрбейтен. Озодон бери алтай улустын байы ол. Эмди оны ойто божодорго јарабас. Ол арып калган, барып болбос. Бөрүге эмезе ийттерге јем болуп калар. Бүгүнче мында амырап конуп алзын. Бу дворго бөктөп

саларыс. Эртен бождоып ийерис. Бу зеленканы ол качан да јибес эмей.

Арып калган эликти адамла кожо дворго кийдирип, эжигин бөктөп салдыс.

— Эртенге јетире бир де кижиге айтпа. Кем билер оны, улуста кандый кизи јок — деп, адам меге јакарды.

Эңирде улустар иштег келгилеп, аттарын чеденге агыткылап ийет. Бис оморды азырап саладыс. Адам айдар: «Бу эртен туранын, а бу түштин, мынызы эңирдин пайогы». Мен оны јилбиркеп угатам.

Элигис эңирге јетире јадып ла јат, јадып ла јат. Ол уйуктап тургандый көстөри јумулып калган. Кулактары элип-селип кыймыктайт.

— Ол тын ла арыган эмитир. Је эртен көрзөн! Күлүк торт барар-кирер јерин таппай тургай база. Эртен бис оны эрте бождоып ийерис. Јердин аны эртечил.

Эртен тура эртелеп, адамла экү дворго једе ле кондыс. Капшай ла элигисти көрдис. Је карын, көөркий тирү эмитир. Ол двордын карачкы толыгында турды. Күлүк эмди кечеги тыркыражып турган эликке кайдан түнгей болзын! Көс-баш омок, бут-кол түп-түс, баш деп неме двордын потологына арай ла јетпей турат.

— О-о, тирү, тирү! Эмди ле сени бождоып ийерис, элигеш! Коркыба! — деп, мен ого сүүнип кыйгырдым.

— Көрдин бе? Тен күлүктин бойы! Кайдан кечеги арып, тили уштулып калган керекшин

эди. Эмди ол бойынын агаш ортозында айыл-
јуртына јана берер — деп, адам каткырат.

— Бис двордын ла өлөңнин чеденинин
эжиктерин ачып ийдис. Эликти айдаарыста, тен
сурт ла эдип калбай кайтты. Чеденнин үсти
јанында учуктын учына једеле, кайа көрүп, бир
эмеш тура түшти. Байла, биске быянын айткан
болор.

— Бар, бар капшай! Бөрүлерге катап туштаба,
анчыларга аттырба! — деп, адам кийнинен ары
эликти алкап ийди.

Ол керекшин элик эмди де тирү деп, мен
јаантайын иженип жүредим.

ТОКПОК ЈААК

Бистинг турлунын жаңы тен јиилексип, мөтсип јадар. Адамнын туткан алты толыкту агаш айлы изүде сеп-серүүн, јут күнде ыжык. А энирде кой терези тонго оронып алала, түндүккө көрүп јатса, кандый јакшы! Јылдыстар очокко тамчылап тургандый. Тышкары «Токпок јаак, токпок јаак!» — деп, кандый да куш эдер. Ол кушка эмеш ачына беретем. Менин жаагым кып-кызыл, бошпок. Танма, түште ойноп жүреримде, байла, көрүп алган болбайсын. Айса энирде јажынып ойноорго кычырып турган. «Токтой уул, Токтой уул!» — деп кычырган болзо, ойноорго чыгар да эдим.

Ок-саадак эдип алала, оны адарга андагам да. Түште ол көрүнбес. Бир катап уйуктап јадала, энемнен сурагам:

— Энем, кандый да куш мени энир кирзе ле «Токпок јаак, токпок јаак!» — деп шоодып јат. Онын бүдүжи кандый не? Эртең ок-саадагымла адып саларым.

Энем араай каткырды. Онон бир эмеш сананып јадала, айтты:

— Озо тушта Арслан деп бай јуртаган дежет. Койлорын көп кулдар кабырган. Эң ле кичинек күдүчинин ады Амыр болгон. Кийгени — жаргак тон, јигени — ачу курут. Бир ле кичинек јастыра этсе, бай өскүс уулчактын жаагына тажып, корболо чыбыктайтан. Амырдын эки жаагы тижик.

Жарды сорбылу жүретен. Эки көстин жажын күн кургадып, күчи жетпейтен.

Жаскыда ол койлоп жүреле, бир кураан жылжиткан эмитир. Арка-тууны үзе бедреген, же таппаган. Арсланның айлына ойто жанарынан жалтанган. База ла топпок, тажылган.

Уулчак өксөп, өксөп, Алтайынан болуш сураган:

Алтайым, учатан
Ай канат бер.
Жаш бойыма
Жайым бер!

Анайда айдып ла ийерде, таштын алдынан суп-сур аржан суу сыксылып чыккан. Амыр оной амзап ичкен. Ол ло тарыйын уулчак боро кушкаш боло берген. Оной ло бери ол малчылардын жайлуларына энгирлер сайын учуп келет. Жаагына соктырып жүргенин эске алынып, «Токпок жаак, топпок жаак!» — деп эдер болгон.

Энем унчукпай барды. Ол бүгүн ыраак таскылда койлогон, байла, тын арыган. Мен де койу үргүге бастырдым. Түш жеримде ол кушкаш мөшкө отуруп, талбынып-талбынып ийерде, уулчак боло берди. Мени ол кожо ойноорго кычырат. Саадагымды чачып ийеле, ого удура жүргөм. Бу ла тушта ойгоно чарчагам.

А. Ередеев

ЈАС

Койу талда торјына
Боп-борбойо тойынды.
Чырбагалданг кушкашка
Тамчы ойноп секирди.

Чап-чанкыр тенери
Чырбагал ажыра жылтырайт.
Тынар-тынду жүреги
Јасты мактап кожондойт.

А. Ередеев

СОЛОНЬНЫН ӨНДӨРИ

Качан да јажыл агаш-ташту Алтайда сүреен јилбиркек Казар деп атту кичинек күчүгеш болгон эмтир. Онын кулактары талбак, тамаштары дезе тарбак. Куйругын белине тегерийте салып алганда, көрөргө дө јараш. Онон күлүктин тен јыткыры да сүреен. Чала талтайа туруп, чертик тумчугы тырынг-тырынг эдип, кейди јыткарып ийзе, јелип баратан јолын тургуза ла таап ийер. Чындап, балдар, ол качан да көнү јелип барбас јанду. Јолой кандый бир ташты эмезе јырааны јытаар. Кезикте ийттер токтогон Јерди айлана јелип, тура да калардан айабас.

Баш ла болзын, бу јер-телекейдин үстінде онын ла јилбиркебес немези јок болор.

Бир катап ол ан-куштарла таныжарга агаш аразына борбон-борбон эдип барды. Тумчугынын бажы карандап, койу өлөңди ырып, јыткарып турат. Бир кандый да кынгылдап турар, көскө дө көрүнбес неме онын тумчугынын сыранай ла үйдинен тиштеп ийген. Ух! Ачу деп неме коркышту! Тиштеңкей таңма, карын, томонок болды ба?

Казар шак мынайып јемзеп јелип жүргенче, тын јааш келди. Күчүгеш кынзып ийеле, борсыктын эски ичегенине кире конды. Је мында јыт деп неме сүрекей! Борсык бого та нени эткен, та нени јиген. Казар ичегеннен бышкырыктап чыгып келзе, јааш айазып, күн күлүмзиренип туру. Куштар кожондожот.

Тенгериде дезе жүзүн-јүүр өңдү солонгы. Күчүгеш бажын јайкап, солонгынын өңдөрүн тоолоп, сүүнип кыйгырды: «Јаражына-ай, јаражына-ай! Кандый будук јок деер! Јажылы да, сарызы да, ногоон-чанкыры да бар!»

— Акыр, акыр, күчүгеш! «Јараш, јараш» деп кыйгырып турарында, кызыл өң кайда? — деп, кызылгаттын төзинен чыгып келеле, чаап сурады.

— «Кызыл»дейдин бе?.. Ол неге түнөй? — Казар кайкай берди.

— Солонгыны јазап ајыкта! — деп, чаап айтты.

Күчүгеш бажын ары-бери јайкап, узак ајарды.

— Јок, чаап, мен жажылды, чанкырды көрүп жадым. Оңдо кандый да «кызыл» жок.

— Слер, ийттер, эт жиирин сүүп турган да болзоор, је кызыл өңди таныбайдыгар деп, энем чын айткан эмтир.

— Јок, жок туру! «Кызылды» түңей ле көрө-рим. Је жангыс ла солонгыны тудуп алган болзом, чаап.

Је кайдан андый болзын! Күчүгеш солонгыга жууктап болбойт. Ыраак жокто ло турар, једип барза, онын арјанда көрүнер. Казар сүрүжет ле сүрүжет. Ол чочыйла, тура берер болор деп, ийдичек үрүп те ийген...

— Эй, күчүгеш, кемди сүрүжип жадын? — деп, сары чачакта отурган өлө-чоокыр көбөлөк кыйгырды.

— Солонгыда «кызыл» неме бар дежерде, оны көрөйин деп.

— «Кызыл»дейдин бе? Көрзөң, ол солонгынын үстиги кырында туру.

— Көбөлөк, ол «чанкыр» өңди көрүп жадын ба?

— Јок, солонгы меге кызыл-сары болуп көрүнөт.

— Бач ла де! Сениле куучындаш та жок турбай — деп айдала, Казар тамажыла јангыды. Ол солонгыны онон ары сүрүжип барды.

— Ийдичек, бу сен кайдаар мантап оту-рын? — деп, көгөөн сурады.

— «Кызылды» көрөргө. Көгөөн, ол өңдөрдн тоолозон?

— Кыссылтым-көк эмтир. Солонгы меге бир де жараш эмес.

— Је андый болзо, сениле де эрмектеш јок турбай — деп, Казар чөкөй берди.

Куйругын белине тегерийте салып, оноң ары барды. Солонгы там ла ырайт.

— Күш! Күш! Бу не јүткүш, күчүгеш? — күнге көзи кылбыгып, јелбер үкү унчукты.

— Солонгыны тудуп алайын деп. Ух, онын јаражын!

— Неме, неме дейзин, ийдичек? Түн болгон болзо, сен көрбөгөн эки өң көрүп јадым.

Казар, бажын јайкап, јелбер үкүни кайкап көрди. «Бу ан-куштар сан башка көс-башту немелер турбай» деп, ол ичинде сананат.

Амырап алала, ол ойто ло мантайт. Учы-учында тың арып, ачурканып, улып, кынзып ийди. Кенетийин јырааның ортозынан тегерик кара көстү айучак чыгып келди.

— Күчүгеш, не кынзып турун?

— Солонгыны сүрүжеле, једижип болбогом. Кызыл өнтин көргүспей јажына берген.

— Сен оны качан да көрүп болбозын. «Кажы ла тынду кандый бир өңди көрүп болбой јат» — деп, меге энем айдатан. Ол чын ошкош. Бис, айулар, јети өңди көрүп жадыс. Чындап, күчүгеш, байагы солонгы кандый жараш болгон. Мен оны тудуп аларга, мөшкө чыккам. Ол дезе өскө агаштын бажына көчө берген. Оноң ол јети өң бириге берзе, ак јаркын боло берт деп адам базá айткан — деп, айучак куучындап турды.

ТЕЛЕКЕЙ ЛЕ МЕН

МУЗЫКАНТ ЯНКО

Г. Сенкевич.

Бала уйан, арык чыккан... Төртинчи ле жылда, жаскыда, онын эди-каны эбеш кирип, арайдан он жашка жеткен.

Ол арык, күнге карара күйүп калган болгон... Чачы күделинин өңи ошкош, чек ак, жарыкты учы-куйузы жок ыраак төөн уулангандый айкапта турган чокту көстөрине түжүп калган. Кышкыда Янко печкенин кийнине отурала, сооктон, кезикте, качан энезінде ого кайнадып та, быжырып та берер немези жок болордо, тородон ыйлап отуратан.

Жайгыда ол чамчачан, өрүп эткен кур курчанып алган, салам шляпалу, онызынын тайбак кырынын алдынан боро кушкаш чылап айкапта, бажын канкайтып алган жүрөр.

Онын энези кажы ла күн улуска жалданып иштеер, көп неме де таппас. Айса болзо, энези бойынын кирезиле сүүген де болор, же ылам сайын чыбыктап турар.

Сегис жаштуда ол улустын малын кабырышкан, качан айылда жиир неме жок боло бергенде, мешкелер жууп туратан. Ол омок уулчак эмес. Керек канайып болгоны жарт жок, же ол бир керекке — музыкага жарамыкту болуп калган.

Ол кайдан ла музыка угуп јүрер; эбеш чыдап келеле, оноң өскө нени де сананбайтан. Кезикте агаш ортозы јаар мал кабырып эмезе балдарла кожо јиилектеп барар, оноң ол балдар да, јиилек те јок келип, чоколдонор:

— Эне, агас олтозында не де ойногон: ой, ой! Энези ого арбанар:

— Мен сеге ойношты берерим, берерим! Сакып ла ал!

Кезикте «музыканын» берижин берип ийер. Уулчак кыйгырар, эмди анайтпазым деп јалынар, андый да болзо, бойында сананар: «Агаш ортозында не де ойногон». Не ойногону ол кайдан билзин.

Карагайлар, теректер, јойгондор, кайындар — ончозы ойногондор, бастыра агаш ойногон. Јаланда ого секирткиштер ойногон, садта турачактын бүркүзинин алдында боро кушкаштар шулурашкан, вишнялар јалбрактарын шылырадып шуулашкан. Эңирлер сайын ол јурттагы үндерди угуп, бүткүл јурт ого кожондоп тургандый билдиретен. Качан оны өлөңгө ийгенде, керек дезе салкын айруушла ойноп тургандый болор.

Бир катап онын чачтары атырайыжып калган, айруушта ойноп турган салкынды угуп турганын приказчик көрөлө, кайыш курла чыбыктаган да. Је оноң кандый да болуш болбогон.

Оны улус Музыкант Јанко деп чолологондор.

Јаскыда ол шоор эдип ойноорго айлынан суунын јаны дөөн качып баратан.

Түндерде, качан саста бакалар бапылдаганда,

јаланда талан-келен чыкыраганда, чеденде
пөтүктөр эдип турганда, Янко оорды тындап,
уйуктабайтан.

Түнде Янко ак чамказы кажандап, улус
жырап турган тура јаар өңөлөп барып јатканын
каруулчык көрүп туратан. Ого барала, улуска
көрүнбес карануй јерге јажынала, тындап ту-
рар. Мында улус бијелеер... Скрипка араайынан
чөйө кожондоор, контрабас онын кийнинен
жоон үниле жөмөжөр...

Янко оорды угуп божобос. Ого скрипка
беретен кижии бар болзо. Кандый кожончы неме!
Оны кайдан табар арга бар. Оорды кайда эдип
турган? Бого угаши немени ого јангыс та катап
болзо, колына туттуратан болзо!..

Учында ол бойы јарчаадан ла аттын кылы-
нан скрипка эдип алган, је онын скрипказы
улус жырап турган турадагы скрипка чылап
јараш, үнгүр ойнобойтон: томонок чылап, араай-
ынан кынырап ла турар. Је андый да болзо, ол
онызыла эртен турадан энирге јетире ойноор.
Ол учун токтодоп, чырай-бүдүжи көк јок
јүрбес.

Уулчактын эди-каны шүүлип, көстөри ылам
сайын јашкайактып калган јүрер болды.

Ол өскө балдарга бир де түней эмес, карын
бойынын јарчаадан эткен, үни чыкпас скрипка-
зына түней деп айдардан башка. Јангы түжүм
јуунадар алдында ол јангыс ла чий моркоп јип,
түни-түжи скрипка садып аларын сананып, арай
торолоп өлбөгөн.

Онон јакшы неме болбогон.

Байдын айлында скрипка онын јалчызында бар болгон, кезикте ол энгирлерде ойнойтон.

Янко уактардын ортозыла аш-курсақ белетеп турган кыптын ачық эжиги јаар өңөлөп келетти. Скрипка эжикке одоштой стенеде илип койгон турган болгон. Янко оны ого јүк бир да катап болзо, колына алып, јууктаң ајыктап көрөргө сананган. Оны сананарда јүреги типилдеп, төжи-не бадышпай барат.

Бир катап түнде бу кыпта кижі јок болгон. Туранын ээлери гран ары јаны дөөн баргылаган, туразы куру, јалчызы туранын ол келтегейинде јадып турган. Уактардын ортозына јажынала, Янко аш-курсақ белетеп турган кыптын ачық эжиги өткүре узак ајыктанып отурган. Тенериде турган толун айдын јаркыны одоштой стенени көзпөк өткүре эбештен јарыдып турды. Айдын јаркыны стенеле јылып, скрипкага једишти. Ол торт ло мөңүннен эткен немедий јаркындалат.

Айдын јаркыны тийген скрипка торт ло јалбырап, уулчак јаар бойы ла јылып келеткен-дий.

Уулчак араайынан өңөлөп, ичкери барып јатты. Ак чамча карангуйда кажандап, эжикке јууктажа берди. Ол уактардын ортозынан чыгып калган.

Янко ајарыңкай, араай өңөлөп бараткан. Јайдын энгиринин тымык јаркыны курсақ белетеп турган кыптын ичин база катап јарыдып ийерде, ондо тизе бажына отурала, эки колын

стенедө илип койгон скрипка јаар чөйүп алган, сыранай ла кудайдын сүринен алкыш-бийан жайнап туруп сурап отурган немедий, Янконун кебери көрүндү. Качан жаркын өчө берерде, кыптын ичи карануйга көмүлүп, не де көрүнбөй, кандый да табыш угулбай барды.

База бир кезек ой өткөн кийинде та кем де аярынбай калала, струнга тийип ийгендий, араай ыйламзыранган табыш угулды.

Кенетийин...

Кемнин де жоон, уйкузырап калган үни ажанар кыптын карануй толыгынан угулды:

— Ондо кем?

Стенеге жыжа тарткан серенке күйди, туранын ичи жарык боло берди, а онын кийинде...

Күчүлдөген табыш, баланын ыйы, жайнузы, ийттин үрүжи, көзнөктө оттын жаркыны, тышкары кыйгы...

Эртенгизинде Янко көөркий старостанын жаргызынын алдында турган. Староста ла жаргычы омордын алдында коркып калган көстөрлү, кичинек, арык, самтарап калган кийимдү, ол кайда, оны канайдарга турганын чек ондобой турган уулчакты аярулу көрүп отурдылар. Мындый немени канай жаргылаар?.. Жүк ле он жашту, арайдаг ла бут бажына туруп жат. Эбеш те болзо, балага килеер керек ине. Мыны каруулчыкка ойто табыштырар, база катап уурданар күүни келбес эдип жалкыдып койзын.

Стах деп каруулчыкты алдырттылар.

— Мыны ары ал, ундыбас эдип берип кой!

Стах бойынын тенек бажыла кекенеле, Янко-ны, кiske чилеп, колтыктанала, кажаан жаар апарды.

Янко не болгонын та ондобогон, та коркыш коркыган, нени де айтпай, куштын жаш балазындый көстөри багырайып калган отурган.

Оны канай бурулаарын билген бе? Качан Стах оны кажааннын ичине көнгөрө жыгып алала, чамчазын шымый тартып, жылангаш жардына тал чыбыкла талайып туруп согордо,— жагыс ла ол тушта Янко кышкырган:

— Эне!

Энези келеле, балазын айлы жаар кучактанып апарарга келишкен.

Эртенгизинде Янко төжөктөн өрө турбаган, үчинчи күн энгирде өлүмтик жаткан.

Туранын жанындагы вишняда карлагаштар чуркуражат. Күннин көзнөк өткүрө чалып турган жаркыны баланын алтындый сары чачын, чырайын жарыдып ийди. Онын жүзинин тамырларында бир де кан жок.

Янконун тыныжы кыскарып калган, журттын ачык көзнөк өткүрө угулып турган табыжын тындалап жаткандый. Энгир болгон, өлгөн эдип жүреле, жанып келеткен кыстар кожондоп тургандар: «Ой, жалаңдар, чанкыр жалаңдар!» Суучактан **шоордын** **үни** угулат. Янко журттын **жыргалдуу** табыжын калганчы ла катап угуп жатканы бу.

Онын төжөгинин жанында жарчаадан эткен скрипказы жатты...

СОКОР АК-КИЙИК

Игис эки бозулу ак-кийик журтаган. Бир бозузын јерлик киске јип салган, тирӯ артканы — тижи болгон. Бастыра ак-кийиктер ого сүрекей каруузытан. Анчада ла онын кылтыраган кабыргаларын кычыкайлаарга сүүгилейтен.

Энези оны кажы ла таң эртеде ак-кийиктердин ээжизин айттыртатан. Ол ээжиде мынайда айдылган:

«Јалбрактарды јиир алдында јыткарып көр: кезик јалбрак коронду болот.

Сугатка түжер тужында, крокодил јажынган болбозын деп, сууны сүрекей јазап ајыкта, тындалан.

Кажы ла јарым частын бажында бажынды бийик көдүр, кейди јыткар, ягуардын јыдын ал.

Отоп јүрзен, јаантайын јыландардан чеберлен».

Кичинек ак-кийик мыны ончозын үренип аларда, энези оны јаңыскандыра агаш аразы јаар божодор боло берген.

Је бир катап энгирде ол чаап јымжак јалбрактарды үзүп јип, агаш аразында соодонып јүрди. Мынайып ла јүреле, ол чирик агаштын көңдөйинде тизилип калган көп-көп сан-башка болчоктор көрди. Болчоктордын өңи төгөттий кара болгон.

Бу не болотон? Кичинек ак-кийик эмеш коркый берди. Је онон шокчыл таңма болчокторды сүзүп ийеле, түрген туура мантай берди.

Ол кайа көрзө, байагы жарылган болчоктордон та не де наала тамып турды. База бир солун неме: ол болчоктордон алтын өңдү, чичке-чичке ичтерлү чымылдар чыга коноло, ары-бери манташкылап турды.

Ак-кийиктин бозузы жууктап келди. Чымылдар оны канайпады да. Айдарда ол сүрекей чеберленип, тамган неменин бир тамчызына тилинин жүк ле бажын тийгизип ийди. Бач, татузынай! Мынан ары бу солун курсакты сүрекей түргөн жалай бергенин бойы да билбей калды. Бу мөт болтыр. Чактырмазы жок кичинек адарулардын мөди эмтир.

Бозу эки ле минутка мөтти түгезе жип ийеле, энезине барып айдарга, сүүнгенине билинбей, айлы жаар мантады. Же энезине бу куучын жабады:

— Чеберлен, аярын, кызычагым. Сүрекей, сүрекей чебер бол, аярынкай бол. Мөт — тату курсак, же оны жиирге сүрекей жеткерлү. Адарулардын уязына бир де жууктаба.

Же, кичинек ак-кийик удура сүүнчилү багырды:

— Олор чакпайт ине, эне! Кижини жүк ле сайгактар ла көгөөндөр чагар, адарулар дезе чакпас!

— Сен жаан жастырып жадын, балам,— деп, энези айтты.— Сен бүгүн, карын, чактырмазы жок адаруларга учураган эмтиринг. Же жаман адарулар база бар. Чебер жүр, балам, энеге жаан түбек экелдинг.

— Же, эне, је! — деп, кичинек ак-кийик карузын берди.

Је эртезинде ле бозу улус јол өткүрер деп агажын жыгып койгон јер јаар мантай берди. Ол адарунын мөди мынан белен табылар болор деп бодогон.

Ұчы-учында бир биле адаруларга туштады. Бу белдеринде сары јолду каразымак өңдү адарулар болды. Олор уйазын айлангылап, чугулду күүлешкилеп, кезем-кезем учкулап турды. Олордын уйазы да башка болды. «Адарулар кечегизинен јаан, айдарда, олордын мөди де тату болор учурлу» — деп, кичинек ак-кийик бододы.

Бу тушта ол энезинин сөстөрүн эске алынды.

Je энези өткүрө айда салган болор деп сананды. Чындап та, бастыра ак-кийиктердин энелери немени там көпчиде айдатан эмес беги. Чаап адарунын уйазын бар жок күчиле сүсти.

Эх, ол онойтпогон бөлзө кайдар! Бу адарулардын эмес, сайгактардын уйазы болгон. Бу ла тушта тогузон тогус мун сайгак бозунын үсти орто чурап, онын тумчугына, бажына, ичине, арка-сынына, төрт санына, керек дезде куйругунын учына да — бастыра бойына, бастыразына, бастыразына «жырт» кадалгылай бердилер. Оорункайын не деер!.. Je эн ле жаманы, коркыштузы — сайгактар онын көзине база чаккылаган.

Көөркий оорункайдан санаазы чыгып, мантаган ла мантаган. Мантап браадала, нени де көрбөй, сокорой берген.

Көзинин жыкпыктары туй тижип, ол ай-карануйга курчадып, коркыганынан ла оорункайдан бастыра бойы тыркырап, «Эне!.. Эне-е!..» деп, токтоду жоктон калактап турган.

Бозузы удаан жанбаган учун энези оны бед-реп жүрген. Ол балазын таап, онын көс жок болуп калганын көрөлө, сүрекей кунуккан. Жаңыс ла: «Айтпайтым, балам, айтпайтым. Je энезин не укпас, не укпас» — дейле, оноң ары көкси бөктөлип, унчугып та болбоды. Ол оны айлына чебер апарган. Кичинек ак-кийик бажын энезинин мойнына салып алды. Жолой туштаган аңдар сокороп калган көөркийге ичи ачып, онын нени де көрбөс көстөрине кунукчыл көргөндөр.

Нени эдерин энези билбеген. Кызычагын

канайып эмдеп алар? Же боочы ажыра журтта сүрекей көп эм-томду бир кижиге журтап жатканын угуп жүрөтөн. Ол анчы каа-жаада ак-кийиктерди адып туратан, же жүреги жалакай кижиге болгон.

Ак-кийиктерди, ушта-башта да болзо, адып туратан кижиден болуш сурап барарга энези баштап тарый тидинип болбоды. Же оной сана-нар болзо, артык канайдар да арга жок. Көөркий корко-корко барар деди.

Ол балазын эчидип алала, ягуар баштаган казыр аңдардан, канча-түмөн жыландардан жалтанып, журтка једип келди. Мында дезе ологорго там ла коркымчылу болды. Ийттерге сестиртпеске, ологор чедендерге, тураларга чек ле јапшынып сүрекей араай ла сергелен барып јаттылар.

Учы-учында ологор аңчы јаткан туранын эжигине једип келдилер.

— Ток, ток — деп, энези эжикти токылдатты.

— Анда кем? — деп, кижиге унчукты.

— Бу бис, ак-кийиктер... Слерге сүрекей јаан керектү келдис.

— Кандый керектү жүригер? — деп, кижиге эжигин ачты.

— Бис слерден болуш сурап жүрүбис. Бу кичинек кызычак көзинен отурып калды. Слер ого болужар аргагар бар ба? — дейле, энези ыйлай-ыйлай, не болгонын куучындады.

— М-м, је акыр, бу кичинек бала канайткан, көрөли — деп, аңчы унчукты.

Ол туразынан бийик отургыш экелди. Оору көстөрдиге көрөргө аңчы кичинек ак-кийикти

отургышка тургузып алды. Онон тегерик жаан шили өткүрө онын көстөрүн узак шиндеди. Энези десе бу тушта фонарьла жарыдып турды.

— Жаан коркор неме жок эмтир — деп, анчы ак-кийикке отургыштан түжөргө болужып, учу-учында унчукты. — Же жаңыс ла чыдамыр керек, сакылта керек. Меер, кажы ла энгирде бу сүркүшле кызычактын көстөрүн сүркүштеп, жирме күнге карануй жерде тудыгар. Онон бу сары очканы кийдирип беригер. Ол тушта балагар жазылып калар.

— Жаан быйан болзын слерге, анчы, — деп, энези сүүнчилу айтты.

— Алдырбас-ас — деп, анчы күлүмзиренди. — Жаңыс ла ийттерден ажаарыныгар: бу коштойында айылдын ийттери өнөтийин ак-кийиктер сүрөргө таскадылган.

Ак-кийиктер байагызынан тын коркыдылар. Буттары жерге тийип-тийбей, кажы ла алтамнын бажында тындааланып бараттылар. Же ийттер оморды түнөй ле сескилеп ийдилер. Агаштын ортозыла түкү эки беристе кире сүрүштилер. Кичинек ак-кийик багыра-багыра энезинин алдында баратты.

Эмдениш анчынын айтканынча өтти. Кару кызычагын, баштак, токтомыр жок немени, агаштын көндөйине сугала, жирме күннин туркунына чыгарбай тудатаны кандый күч болгонын жаңыс ла энези көөркий бойы билер. Көндөйдө түндий карануй болгон. Бир катап энези бу көндөйдү туй жапкан бүрлерди мүүзиле туураладып ийди.

Кичинек ак-кийик сары очканы кийип алган, онон чыга мантады. Бу ла тушта ол: «Мен көрүп турум, эне! Көрүп турум!» — деп, кыйгырып ийди.

Энези кызычагы ойто көрүп турганын угала, бажын кандый да будакка жөлөп, сүүнгенине ыйлай берди.

Кичинек ак-кийик чек ле жазылып калды. Же андый да болзо, ол жаантайын ла кунукчыл жүрер болды: бир жажытту санаа оны сыранай токынатпай турган. А ол санаа мындый болгон: оны эмдеген жалакай кижиге, канайып та болзо, быйан жетирер керек деп сананган, же оны канайып эдерин чек билбей турган.

Учы учында ол кижиге бергедий сый тапты. Ол камык састарла, көлдөрлө канча күнге улай жүреле, боро цаплянын жүндарын жууп алды. А анчы десе келип эмденип жүрген ак-кийик керегинде кезикте база сананып жүрер болгон.

Бир күн жанмырлу энирде анчы бойынын туразында бичик кычырып отурган. Онын санаа-зы тоқыналу ла амыр болгон, ненин учун десе ол туразынын салам, бүркүзин жаап чыныктап алган, жанмыр эмди айлына өтпөй турган. Мынайып жакшызынып отурганча, кем де эжик то-кылдатты.

Анчы эжикти ачыл ийзе, текпиште боро цаплянын жанмырга өдүп калган жүнүн тиште-нип алган кичинек ак-кийик турды.

Анчы каткырып ийди. Ак кийиктин балазы десе анчы онын экелген сыйын жүдек деп

шоодып туру деп бодойло, уйалып, кунукчылду жүре берген. Онон ол жаан-жаан ла кургак, ару јундар таап алала, бир неделенин бажында катап келген. Ол база ла уйалар болор деп, анчы эмди каткырбады. Алдында ол шоодып каткырган эмес, сүүнип каткырган болгон. Эмди дезе ого бамбуктан эткен стаканга толтыра мөт сыйлап берди. Ак-кийиктин балазы ол мөтти коркышту татузынып, тургуза ла јалап ийди.

Мынан ары олор экү јакшынак нөкөрлөр болуп калгандар. Кичинек ак-кийик боро цаплялардын акча-манат баалу јундарын көптөн экелерге кичеенетен. Экелип береле, анчыла кожо канча частарга улай куучындажып отуратан. Анчы дезе аякка толтыра мөтти столго тургузып ла ийер, айылчызы отурзын деп, бийик отургыш јылдырып ла келер. Кезикте анчы ого сигара берер. Андый сигараларды ак-кийиктер кујурга бодоп јигилеер, олордын су-кадыгына кичинек те каршу болбос. Олор экү оттын сүүнчилү јалбыжын көргүлөп, јылуны јакшызынып, өйди мынайып ла өткүргилеп отургылаар. Бу өйдө дезе тышкары јанмыр јаар, салкын салам бүркүни силке согуп, таштаарга турар.

Ак-кийиктин балазы ийттерден коркып, анчыга јангыс ла карануй, јут-јулакай түндерде келетен. Мынын учун анчы энир кирип, јанмыр быркыра ла берзе, столго мөттү аяк тургузала, коштой салфетка салып койор. Бойы дезе кофе ичип, бичик кычырып, таныш токылдадыш угулып, онын кичинек ак-кийиги бозогого качан

көрүнип келгей не деп, эжик жаар кылчас эдип
көрүп салып, сакып отурар.

М. В. Чевалков

ЧЕГЕРТКИ БИЛЕ ЧЫМАЛЫ

Чегертки жай эртире калып учуп, сар-
нап жүрген,
Арт кийинде не болорын эзебей жүрген.
Сарынбыла жай эртирген,
Сагышка неме кийдирбеген.
Сонгында не болорына килебей жүрген,
Соок келерин тообой жүрген.
Сары жалаң саргара берерде,
Сарынчы Аспан самтрай берди.
Куру түжүп, өлөң куруй берди,
Кунугып Аспан торолой берди.
Калып жүрбей, жорголой берди.
Каак алдына кире берди.
Кыштын соогы жедип келерде,
Кыйгырып сарнаары жок болды.
Аспан аргазын таппай турды.
Айылдаш кумурскаа баады.
Алтап базып албай, Аспан айтты:
«Аргазы жок болдым,
Өлөң саргарып куруды.
Өлөр күним жетти.
Кумурска-чымалы
Жаланга кыру түжүп, сооды,
Жамынып жадарым жок болды.
Айылдаш кумым, буурсагын,

Аштаган бойымды азырагын,
Жылу жаска мени жетиргин,
Жылу айлынга жаттырыскын» — деди.
Кумурска кумушказына айтты:
«Курулу жайга нени эттин?
Аспан айтты:
«Жайдын жажыл өлӧнгине кӧкип,
Жыргап, сарнап жүргеним.
Карануй тўн киргенче,
Калып, кӧкип жүргеним.
Сагыжым омок болуп,
Сарынду жыргаа жүргеним».
Кумурска айтты:
«Сапсалап, сарнап жүрген болзон,
Саргара курып жадарзын.
Калып, кӧрүп жүрген болорзын,
Жамыркап, сарнап жүрген болзон,
Жамынып жадарын жок болор» — деди.
Аракызактар, айылзактар!
Андый ок слерге болор.
Жамыркак жалкулар!
Жадар кўнигер андый ок болор.
Сонгын сананбас кижилер!
Соок тонуп жүригер.
Артын сананбас кижилер!
Аштанг торолоп жүригер.

ЖЫЛ-КЕЛ

(Чөрчөк)

I

Бу куучындагы керек бастыра куштар жылу талада жадар тушта, сүрекей озодо болгон. Ол тушта Алтайда жаңы ла түрген суулар коркырашкан. Ол суулардын кожондорын түштүктө жаткан куштар угуп ийген. Алтайда андый жараш кем кожондойт, андый үндү кем бар, кандый сүүнчи болгон, оны барып билзе кайдар деп, куштар ортозында шүүлте чыккан.

Же андый да болзо, качан да болбогон жерге баратаны белең неме эмес. Мүркүт бойынын шонкорлорун, үкүлерин база күүктерин тегин ле жерге айбылап турган. Же ончозынан ла жалтанбазы, түндүк талага барарга жөбин бергени жажылак деп кушкажак болды.

— Бери ук! — деп, ого мүркүт акшып айтты.— Керде-марда анда жадарга жакшы болгодый болзо, тургуза ла ойто келеле, бастыра куштарга жол баштаарын!

Жажылак канадын түзедип, кылырт эдип уча берди.

II

Онын көзине Туулу Алтай көрүнип келди. Алтай бастыра бойы кубакай-кызыл немедий көрүнди. Жажылак тенгериен жерге жабызап келеле, кызыл-торко чүмдү маралга келип отуруп

ийди. Өрө кара-көк булуттан жалбак, кубал ошкош, кар айланып келип, жерге түжүп турды, же маралдын чечектери ого туттуруп турганы жок, күн тоозына жаранып турды. Онын барбак кубакай-кызыл чечектери өткүрө күн де көрүнбес бодолду болды.

Жажылак марал бажынан төмөн жер жаар көрди. Эмди ле ондоп турар болзо, бастыра Алтай чечектерле бүркелген эмтир. Ак, сары, көк чечектер, торт ло айунын балдарындый, үрпейижип тургулады. Жажылак эмеш ажанып аларга сананала, жерге түжүп келди, жерден былтыр түшкен бир чарак аш тапты, онын жанында кургап калган жиилек жатты, ошон эмеш ары дезе чойлошкон мыйрындап жүрди.

Алтайга келерде, жажылактын бажы жеңиле берди, санаазы ойноп чыкты. Ол бери не керек келгенин, оны кем ийгенин торт ло ундып салды. Ол энезинен кайда туулып, жымырткадан чыккан жерин де ундып салды.

III

Кенетийин тенгери карара берди. Жажылак куш черүлерди көрүп ийди. Ончозынын алдынан казыр мүркүт учуп клеетти.

— Жыл, кел! Жыл, кел! — жажылак оларды көрөлө, тын кыйгырганын билбей калды. — Жай, кел! Жай, кел!

Мүркүт дезе онын үстинде канадын жайа тудуп алып, талбыбай да кайып турды.

— Ойто не келбедин? Бу јерге бисти не кычырбадын?

— Улу-јаан Мүркүт, слерге јерге јетире мүргип турум! Бу јерге келеримде, јети кат тошко бүркеткен јатты. Јетен булуттан кар жаады. Мен мында отура, бар јок күчимле јасты кычырып јадым. Јыл, кел! Јыл, кел! Јай, кел! Бу менин сурагыма чыдашпай, јылу салкын сокты ине. Јыл, кел! Јыл, кел! Мен слерге эмди ле барарга јазанып тургам болгом. Јай, кел! Јай, кел!

Мүркүт тыттын јоон будагына келип отурды. Канадын өрө көдүреле, оны өткүре Алтай үстин ајыктап көрди: күрт карга бүркедип койгон кырлар тургулады, бүк-јаландарында да кар эмтир.

— Јыл, кел! Јыл, кел! — јажылак үн үспей кыйгырып турды.

Чындап та айтса, ол кожоннын табыжы угулган ла јерде кар бели бүктелип, кайылып турды, кобы сайын суулар коркыража берди.

— Андый болзо, сенин буруунды таштап турум — деп, јажылакка Мүркүт айтты. — Сенин айтканыннын чынын, төгүнин эзенде көрөр ту-рубус. Чын болзо, адын јажылак эмес, Јыл-Кел болор.

Оноң ло бери јажылак, бойынын төгүнин билдиртпеске, јаскы кожонун өскө куштардан өзо кожондой берет:

— Јыл, кел! Јыл, кел! Јай, кел!

Оны угала, өскө куштар айдыжат:

— Бистин Жыл-Кел наҗыбыс кожондоп баштады, бис те кожондойлы!

Эмди чын да көрөр болзо, јаскыда Жыл-Келден озо кожондойтон кушкаш јок.

БАЖАЛЫКТАР

М. Мундус-Эдоков. Ұренчиктерге	3

I. Албатының чұмдұ сөзи.

Чычкан ла төө	5
Желбеген жети баш алганы	7
Жакшы жөп (татар чөрчөк)	10
Теертпек ле Чертимек	12
Жалку керегинде (казах чөрчөк)	13

II. Мен кем?

Б. Суркашев. Алтын күс	16
Л. В. Кокышев Картошкологоны («Арина» деп романнан алган үзүк)	17
А. Адаров. Ишмекчи кижн	23
И. Кочеев. Мекеш	23
Ж. Кыдыев. Баштапкы кар.	28
Т. Шинжин. Табышту урок	29
Б. Укачин. Агроном	31
Ж. Кыдыев. Нөкөрлөр	32
В. Качканаков. Кем ийделү	35

III. Ар-бүткен ле кижн

Ж. Кыдыев. Элик	41
А. Ередеев. Токпок жаак	45
А. Ередеев. Солоңынын өңдөри	47

IV. Телекей ле мен

Г. Сенкевич. Музыкант Янко	51
Сокор ак-кийик.	57
М. В. Чевалков. Чегертки биле чымалы	65
Жыл-кел (чөрчөк)	67

Мегедекова Елизавета Алексеевна
Тайборина Надежда Байсыновна

КНИГА ДЛЯ ВНЕКЛАССНОГО ЧТЕНИЯ

3 класс

Художник В. Тебеков.

Редактор Р. А. Лыкова. Художественный редактор В. И. Орто-
нулова. Технический редактор Е. К. Манышева. Корректор А. К.
Торбокова.

Сдано в набор 16.02.93. Подписано к печати 15.04.93. Формат 60×84¹/₁₆
Бумага офсетная. Гарнитура балтика. Печать офсетная. Усл. п. л. 4,18
Уч. изд.-л. 4,25. Тираж 4000 экз. Заказ 916.

Горно-Алтайское республиканское книжное издательство «Юч-Сюмер»
659 700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36

Горно-Алтайская республиканская типография. 659 700, г. Горно-Алтайск,
пр. Коммунистический, 35.

240p

1P

240p

XP

Горно-Алтайск · 1993